

ISSN 2227-4952

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (15)

2015

КИЇВ

**СТАРОЖИТНОСТІ
РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної академії наук
України

**Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ**
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbabenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченою радою
Інституту археології
НАН України
09.04.2015, протокол № 3.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:
авторські

Комп'ютерна верстка:
С.А. Горбаненко

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П.
академік НАН України
СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України
ЧАБАЙ В. П.
член-кореспондент НАН України
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор
КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук
ПЕТРАУСКА С. О. В.
кандидат історичних наук
ПОТЄХІНА І. Д.
кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук
СОН Н. О.
кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 16.06.2015. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 36,3. Обл.-вид. арк. 38,8. Тираж 300 екз.

Видавець Олег Філок. 07300, м. Вишгород, вул. Дніпрорівська 3Б, кв. 97.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і
радіомовлення України, Серія ДК № 4506 від 18.03.2014
р. rusfondukr@yandex.ru

Друк: ФО-П Поліщук О.Ф.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від
31.03.2005.

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148.

© Видавець Олег Філок, тиражування, 2015

ЗОБРАЖЕННЯ ПТАХІВ НА ДОВГИХ ПЛАСТИНАХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

Розглянуто довгі пластини головних уборів зі степових комплексів Скіфії, на яких присутні орнітоморфні зображення. Зроблено спробу ідентифікації птахів та інтерпретації їх семантичного навантаження.

Ключові слова: Степове Північне Причорномор'я, скіфська доба, пластини головних уборів.

Орнітоморфні зображення, або ж зображення птахів, є однією з характерних рис скіфського звірино-стилю, починаючи від часів архаїки. Крім того, ці тварини часто виступали як одна з складових поліморфних істот, якими оздоблювали різноманітні предмети матеріальної культури скіфів.

Зображення птахів розглядалися, зокрема, В.А. Іллінською [1965], М.Н. Погребовою [1992], О.В. Переводчиною [1994], А.Р. Канторовичем [1997; 2014], О.Ф. Корольковою [1994; 1998], Н.А. Гаврилук [Гаврилук Грищенко, Яблоновская-Грищенко, 1999], Л.С. Клочко [2010], Ю.Б. Полідовичем [2013] та О.В. Ліфантій [2014].

У дослідженнях А.Р. Канторовича простежується певна кореляція між предметом та зображенням, що його прикрашало [Канторович, 1994; 1997; 2014]. Якщо припустити, що церемоніальний одяг також відігравав роль символу, як, наприклад, парадна зброя, то і прикрашатися він міг лише конкретними, чітко визначеними сюжетами.

Орнітоморфними зображеннями декорувалися різні частини одягу населення Степового Причорномор'я [Клочко, 2010; Ліфантій, в печаті]. У цій статті нами розглянуто виключно зображення птахів на довгих пластинах головних уборів цього регіону. Вони сильно відрізняються від інших зображень на аплікаціях

© О.В. ЛІФАНТІЙ, 2015

одягу. По-перше, птахи на довгих пластинах головних уборів виступають не самостійними персонажами, а другорядними. По-друге, через надзвичайно малі розміри (від 8—10 мм), на довгих пластинах головних уборів у більшості випадків неможливо визначити навіть біологічний ряд, до якого належить зображений птах.

Т.В. Мірошиною була створена типологія для довгих пластин головних уборів. Зображення птахів присутні на платівках з рослинним та змішаним сюжетом: типи РІ та СІ відповідно [Мірошина, 1981, табл. 3]. Слід зауважити, що дослідниця не враховувала пластинку з Мельгуновського кургану, яку ми вважаємо фрагментом начільної прикраси [Ліфантій, 2014].

Загалом, зображення птахів на довгих пластинах скіфських головних уборів трапляються не часто. Нам відомо лише п'ять курганів, з яких походять такі платівки: Мельгуновський [Придик, 1911, табл. II], Товста Могила [Мозолевський, 1979, рис. 110], Чортмлик [ДГС II, Атлас, табл. 36], Куль-Оба [ДБК III, Атлас, табл. II, 3], курган 22 п. 1 біля радгоспу Червоний Перекоп [Лесков, 1970, рис. 202].

Через різноманітність термінів, які використовувалися дослідниками для позначення того чи іншого зображення птаха, було прийнято рішення про використання біологічних термінів. Для цього використано орнітологічний поділ — так званий порядок Клементса [Clements, 2007]. Отже, на довгих пластинах одягу присутні птахи таких рядів¹: горобцеподібні

1. Визначення належності зображених птахів до біологічних рядів було зроблено орнітологом, к. б. н. Л.В. Горобцем, за що висловлюємо йому ширю вдячність.

Узагальнені дані по довгим пластинам-прикрасам головних уборів із зображеннями птахів

Ряд	Кількість екз.	Курган	Місце на головному уборі	Розміри, см	Стать похованого	Датування, рр. до н. е.
Гусеподібні	1	Мельгуновський	Метопіда	110 × 2,5—2,75	Ч?	650—600
Журавлеподібні	1	Те саме	Те саме	110 × 2,5—2,75	Ч?	650—600
Голубоподібні	1	Куль-Оба	Діадема	? × 44	Ж	390—380
Горобцеподібні	1	Чортотлик, камера 1 ЦПС	Метопіда	360 × 48	?	350—325
	1	Те саме	Те саме	330 × 35	?	350—325
	4?	Те саме	Пластина	145 × 25; 150 × 25; 195 × 25; 200 × 25	?	350—325
Не ідентифіковані / куроподібні?	2	Червоний Перекоп, к. 22, п. 1	Те саме	159 × 30; 151 × 22	Ж	350—300
	1	Товста Могила, БМ	Метопіда	325 × 40	Ж	350—320
	2	Чортотлик, камера 2 ЦПС	Пластина	350 × ?	?	350—325

(Passeriformes), гусеподібні (Anseriformes), журавлеподібні (Gruiformes) та, можливо, куроподібні² (Galliformes). Слід зауважити, що денні хижі птахи, якими представлена абсолютна більшість бляшок одягу, на довгих пластинах головних уборів у похованнях Причорноморського Степу відсутні³.

ГУСЕПОДІБНІ

Найдавніше зображення водоплавного птаха представлено на уламку золотої пластини (вірогідно, була начільною прикрасою) походить із Мельгуновського кургану (рис. 1, 1). Через сильну стилізацію, важко визначити видову належність зображеної тварини. Видовжений і загнутий дзьоб, не характерний для гусок, в даному випадку вказує на неточність, допущену майстром. Цю пластину не можна віднести до продуктів так званого «скіфського мистецтва», проте, не можна й виключати цей екземпляр із загального масиву аплікативних прикрас скіфського вбрання. Зображення водоплавних птахів є притаманною рисою близькосхідного та грецького мистецтва. Проте, за манерою виконання розглянутого виробу, вони більшою мірою відносяться до останньої [Кисель, 2003, с. 59].

ЖУРАВЛЕПОДІБНІ

Вже згадувана мельгуновська пластина містить також зображення двох птахів із довгими

2. Доволі вірогідним, проте спірним є зображення фазанів на метопіді з Товстої Могили та двох пластин з другої камери ЦП Чортотлика. Не виключено, що в даному випадку змальовано вигаданих тварин. В тексті та таблиці вирішено позначити їх як не ідентифіковані.

3. На території Лісостепу є дві довгі пластини, на яких зображено сцену шматування хижим птахом зайця. Вони декорували головний убір жінки з поховання 1 кургану №8 Пісочинського могильника.

ногами та шиєю, які щось клюють у себе під ногами. С.А. Кисель відніс їх до страусів [Кисель, 2006, с. 59], проводячи паралелі із зображеннями птахів, що біжать, на келермеській чаші. Нам видається, що загальні пропорції тіла, форма хвоста, крил, подовженість дзьоба та відносно тендітні ноги не дозволяють віднести їх до страусів. Вони з більшою вірогідністю належать до журавлів, які мають дуже широкий ареал існування. За усним зауваженням Л.В. Горобця, на пластині зображено справа молодого птаха, зліва — дорослого. З певною долею ймовірності можна віднести їх до сірого або степового видів. В дорослого сірого журавля мають бути краще виражене біле пір'я за очима, що не дуже чітко помітно. З іншого боку, в сірого журавля, контраст у забарвленні верхньої і нижньої частини шиї йде лише до її середини. В той час, як у птаха на зображенні по всій довжині — як у степового журавля. Проте, слід зауважити, що це лише припущення, адже у зображеннях бачимо велику долю стилізації.

ГОЛУБОПОДІБНІ

З кургану Куль-Оба походить довга пластина — діадема, що прикрашала голову похованої тут жінки (рис. 1, 2). Цей виріб містить складну композицію, на якій присутні у тому числі й птахи⁴. Вони показані у профіль, розвернуті в різні сторони від композиційного центру виробу, роль якого грає одне з декількох зображень антропоморфних фантастичних персонажів. Ці птахи ймовірно відносяться до горлиць. Близькою і єдиною відомою нам аналогією до цієї діадеми є пластина від головного убору жінки, похованої в кургані 8 Пісочинського курганного могильника [Бабенко, 2002, рис. 1, 2].

4. Не можемо стверджувати про точну кількість птахів на прикрасі, оскільки в нашому розпорядженні є лише зображення з Атласу ДБК, на якому не дано розгорнутого малюнку всього виробу.

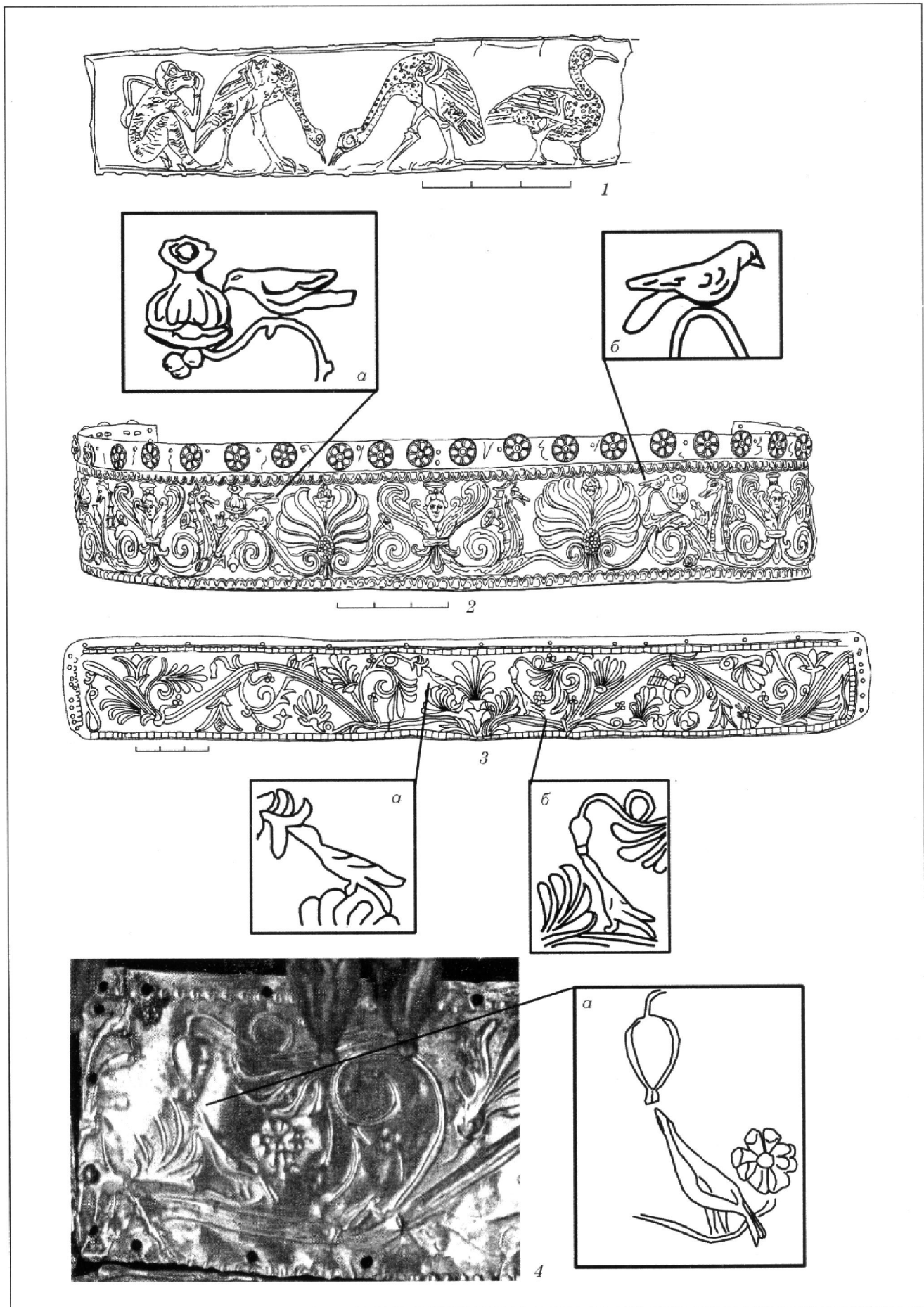

Рис. 1. Фрагмент пластини з Мельгуновського кургану (рис. автора) (1); діадема з Куль-Оби (ДБК) (2); метопіда з Товстої Могили (за Б.М. Мозолевським) (3); фото фрагменту пластини з камери 2 ЦП Чортомлика (за О.Ю. Алексеевим) (4)

ГОРОБЦЕПОДІБНІ

Найбільш чисельна група зображень. Птахів цього ряду представлено на двох метопідах та чотирьох пластинах з двох головних уборів камери № 1 центрального поховання кургану Чортомлик. Тварини виступають як елемент складної композиції і знаходяться у взаємодії з рослинами. На одній метопіді два птаха показано у профіль вправо, сидячими на рослинних пагонах (рис. 2, 3). При цьому їх зображення з якоїсь причини є перевернутими (рис. 2, 3а, б). Вони таким чином опинилися у «коріння» центральної пальмети, яка більше схожа на світове дерево. Дуже близьке зображення центральної рослини бачимо на довгій пластині з кургану 22 п. 1 Червоноперекопського курганного могильника (рис. 2, 1а). Проте, тут птахів зображено на дереві, а не під ним.

До цього ж головного убору відноситься ряд пластин із зображеннями двох птахів у профіль (рис. 2, 2). На реконструкції, що зберігається у Державному Ермітажі, ці пластини розміщено так, що птахи також виявляються перевернутими і розгорнутими вправо. На нашу думку, таке розташування спірне⁵. Вони розташовані не симетрично, проте з двох боків від головної пальмети — композиційного центру виробу. Щодо їх інтерпретації, ймовірно вони відносяться до родини воронових, на що вказує поза та силует. Особливо це стосується лівого, більш чіткого, зображення.

До іншого головного убору відноситься метопіда, на якій присутні зображення чотирьох птахів (рис. 2, 4). Тварин зображено у профіль вліво. Їх ніби вилетено в загальну складну композицію, центром якої є міфічна крилата істота, а не пальмета, як у попередніх випадках. Зображення птахів у даному випадку настільки умовні, що їх неможливо віднести до якогось виду або родини. Найбільш вірним у цьому випадку буде віднести їх до горобиних.

На двох ажурних пластинах головного убору з п. 1 кургану 22 біля радгоспу Червоний Перекоп зображено один і той самий сюжет. Центром композиції є світове дерево (?), на якому сидять два птахи (рис. 2, 1а). За загальним виглядом ці тварини відносяться до воронових, ймовірно круків. Їх зображено у профіль, протиставлених один одному. В даному випадку птахи розташовані у центрі виробу, на відміну від всіх інших пластин. На нашу думку, ці вироби є найбільш наближеними до скіфських смаків. Оскільки індоєвропейське світове дерево не замінене тут грецькою пальметою з пагонами, що тягнуться від неї⁶. А птахи є його обов'язковими супутниками [Кузьмина, 1976б, с. 71].

5. На рисунку подаємо пластину так, як її розміщено на реконструкції головного убору, тобто перевернуто, щоб уникнути плутанини.

6. Подібну інтерпретацію рослинних пагонів на середньому фризі пекторалі запропоновано низкою дослідників [Даниленко, 1975; Мозолевський, 1979, с. 219; Раевский, 2006, с. 494].

НЕ ІДЕНТИФІКОВАНІ

З бокової гробниці кургану Товста Могила походить метопіда, на якій є зображення двох птахів, що п'ють нектар з квітів (рис. 1, 3а, б). Вони знаходяться по обидва боки від пальмети, яка маркує композиційний центр. Тварин розташовано не симетрично, вони показані у профіль вліво. Цілком вірогідно, що ця рослина є символічним світовим деревом, яке трансформувалося у більш звичне для греків зображення пальмети. За виглядом хвосту ці птахи нагадують фазанів, які відносяться до ряду куроподібних. Проте, фазани не п'ють квітковий нектар. Тобто, можна говорити про те, що в даному випадку маємо справу або з вигаданим, або з неточно змальованим птахом.

З камери № 2 ЦПС Чортомлика походить ще один головний убір, на двох пластинах котрого присутні аналогічні птахи [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 194—195, кат. 113]⁷. Вони виконані дещо детальніше, ніж подібні зображення на метопіді з Товстої Могили (рис. 1, 4а).

ВИСНОВКИ

Отже, відомо лише п'ять степових поховальних комплексів, що містять довгі пластини головних уборів із зображеннями птахів. При цьому кількість комплексів з дрібними пластинками одягу у вигляді птахів у три рази більша [Лифантій, в печати]. Загальна кількість виробів — 13 екземплярів⁸, з яких чотири — метопіди, вісім простих довгих пластини та одна діадема. Абсолютна більшість виробів відноситься до головних уборів жінок. Лише пластина з Мельгуновського кургану могла слугувати начільною прикрасою чоловіка. Найбільше зображень птахів присутне на одному з головних уборів з Чортомлика (одна метопіда та чотири пластини). Здебільшого ж цими тваринами прикрашали якусь одну платівку цієї частини одягу.

Привертає увагу, що в трьох комплексах (Мельгуновському, Товстій Могилі та Куль-Обі) разом з довгими пластинами головних уборів присутні також дрібні бляшки одягу у вигляді птахів. З Мельгуновського кургану походять сімнадцять платівок у вигляді хижого денного птаха, які прикрашали церемоніальний пояс [Лифантій, 2014]. У боковій камері Товстої Могили жінка була похована у одязі, рукави якого

7. На жаль, в першопублікації подано лише пластину, на якій відсутні птахи на цьому типі пластин [ДГС, Атлас, табл. XL, 23]. У нашому розпорядженні є лише фото неповного розвороту пластин [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 195, кат. 113], тому не наводимо їх на рисунках. Проте, ми даємо промальовку птаха, яку зробили на основі цього фото.

8. Нам не відомо, чи на всіх чотирьох пластинах з камери 1 ЦПС Чортомлика присутні зображення птахів. Проте, з огляду на близькій штамп, припускаємо, що на всіх.

були прикрашені в тому числі вісьмома платівками, на яких було зображено людину, яка сидить на птасі [Мозолевський, 1979, рис. 113, 5—6; 133]. Одночасно з цим, голову похованої було прикрашено метопідою, на яких присутні дві пташки. З Куль-Оби походять дрібні платівки одягу зі сценою шматування хижим денним птахом риби, а також начільна прикраса зі складним сюжетом, у якому присутні два птахи.

Отже, простежуються закономірності у присутності на одязі певних сюжетів. На користь існування «коду» або набору зображень, якими можна було оздоблювати церемоніальний одяг, на нашу думку, свідчить п. 1 кургану 8 Пісочинського могильника з Лівобережного Лісостепу [Бабенко, 2005, рис. 15]. Дві довгі пластини головного убору похованої точно передають

сюжет з начільної прикраси з Куль-Оби. Проте, є декілька неточностей: змінена послідовність у розташуванні богині, гіпокампів та пальметок, а також додана сцена шматування хижим денним птахом зайця [Бабенко, 2005, рис. 16, 1, 2].

На думку Л.І. Бабенка, введення до композиції цього сюжету, як символу космогонічного акту творіння, було покликано підкреслити космогонічний зміст загальної сцени [Бабенко, 2002, с. 64]. До того ж, загальні умови поховання дали змогу досліднику говорити про можливість виконання покійницею певних жрецьких функцій [Бабенко, 2002, с. 67]. З таким тлумаченням не зовсім зрозуміло, чому на пісочинській пластині ця сцена присутня, а на куль-обській — ні. Якщо ж подивитися ширше і врахувати всі платівки з Куль-Оби, а не лише

довгу пластину, то вийде, що сцена шматування теж присутня у вбранні⁹, просто зображено її не на начільній прикрасі, а на дрібних платівках одягу. Тобто, можна з певною долею застережень говорити про певний «код», закладений у церемоніальний наряд в цілому.

Нами також було помічено відсутність на довгих пластинах головних уборів зображень хижих птахів. В той час, як дрібні платівки одягу в більшості своїй містять саме такий сюжет [Лифантій, в печаті]. Це особливо привертає увагу, адже на діадемі з Келермесського кургану присутні саме зображення хижих денних птахів [Алексеев, 2012, с. 93; Галаніна, 2006, рис. 20; 21]. Одночасно, на прикладі Німфейського кургану бачимо, що бляшками у вигляді тварин ряду соколоподібних прикрашали головний убір похованого чоловіка¹⁰. Можливо, такий збіг не випадковий. Адже, була висловлена думка про те, що хижі птахи символізували бога сонця Сурью, рух якого по небу порівнювали з польотом орла (Рв, VII, 63,5). Також, одним з втілень богу грому та перемоги Веретрагні був орел чи сокіл [Кузьміна, 1976а, с. 55]. Тобто, хижі птахи мали «чоловічу символіку», тому цілком логічним є їх відсутність на головних уборах жінок.

Більшість же розглянутих довгих пластин прикрашали жіночі головні убори. Виключенням за цим і за іншими показниками є фрагмент пластини з Мельгуновського кургану. Цей виріб є унікальним і, скоріш за все, є військовим трофеєм з Близького Сходу, якій не міг у повній мірі відповідати уподобанням скіфів (докладніше див.: [Лифантій, 2014]). Тобто, робити висновки про культурно-релігійну залежність образів певних птахів від статі похованого на основі лише Мельгуновської пластини досить важко, та, ймовірно, помилково.

На розглянутих виробах присутні здебільшого птахи родини воронових, яких у випадку з червоноперекопськими зображеннями можна впевнено віднести до круків. На куль-обській діадемі бачимо образ горлиці. Щодо інших зображень досить важко точно говорити про їх семантичне навантаження через відсутність впевненості у їх трактовці.

Голуб у Рігведі виступав як передвісник смерті [Мифы ..., 1982, с. 347]. У греків він був птахом-супутником Афродіти [Островерхов, 1991, с. 175]. Як відомо, у скіфському пантеоні відповідником Афродіті є Агрімаса [Бессонова, 1983, с. 37—43]. Тобто, цілком можливо, що горлиці з Куль-Оби символізують саме Агрімасу.

9. Треба зауважити, що дрібні платівки не були зафіксовані на одязі похованої, проте, вони цілком могли прикрашати саме її одяг, який розмістили у камері поряд з саркофагом [Артамонов, 1966, с. 64—65]

10. В кургані № 24 *in situ* було зафіксовано розташування платівок у вигляді пташок на голові похованого [Артамонов, 1966, с. 34—35].

Розташування орнітоморфних зображень у загальній композиції пластин досить типово: вони або сидять на рослинних пагонах, або п'ють нектар чи клюють квіти. Можливо це вказує на зв'язок зі скіфською міфологією, де змальовано двох птахів, які їдять плоди зі світового дерева (РВ. I, 164, 20). У більшості випадків птахів розташовано симетрично по відношенню до композиційного центру виробу (по одному чи по два птахи з кожної сторони). На нашу думку, у випадку з довгими пластинами одягу, першочерговим є символізм загальної композиції, а не окремих її персонажів. В такому випадку, більшість птахів виступають як супутники світового дерева. Воно було символом богині-матері та втілювало в собі сили землі, в першу чергу її плодючість [Мозолевський, 1979, с. 219; Кузьміна, 1976б, с. 71]. Також у Рігведі світове дерево зіставляється з породіллю (РВ. V, 78). Тобто, присутність його на довгих пластинах головних уборі було натяком на Богиню-матір, супутниками якої були в тому числі і птахи [Бессонова, 1983, с. 89]. Це дерево чітко видно лише на виробах з Червоноперекопського кургану. В інших випадках воно замінене пальметками чи поліморфними істотами.

Всі пластини, окрім мельгуновської, відносяться до класичного періоду скіфської доби. З них більшість датується серединою — другою половиною IV ст. до н. е., тобто періоду найбільшого поширення ювелірних виробів на теренах степової Скіфії. Вони є яскравим прикладом впливу грецького мистецтва на скіфський звіриний стиль. Найменше цього впливу, на нашу думку, зазнав сюжет з ажурних пластин головного убору з кургану Червоної Перекоп, оскільки символіка світового дерева тут проглядається найяскравіше.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — 416 с.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. — СПб., 2003. — 416 с.

Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. — СПб., 2012. — 272 с.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага; Ленинград, 1966. — 120 с.

Бабенко Л.И. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 59—69.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983. — 138 с.

Боровка Г.К. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — С. 169—192.

Гаврилюк Н.А., Грищенко В.Н., Яблоновская-Грищенко Е.Д. Авифауна скифской торевтики // Музейні читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України (16 лютого 1999 р., Київ). — К., 1999. — С. 56—65.

Галанина Л.К. Скифские древности Северного Кавказа в собрании Эрмитажа. Келермесские курганы. — СПб., 2006. — 80 с.

Даниленко В.И. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1975. — С. 88—89.

ДБК. — Т. 3. Атлас: LXXXVI таблиц; 5 с. чертежей и планов; 2 л. карт.

ДГС. — (II). — Атлас. — СПб. — 1872.

Канторович А.Р. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — М., 1997. — С. 97—113 (МИАР. — № 1).

Канторович А.Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы и категории украшаемых вещей // Феномен Більського городища 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України та 80-річчя від дня народж. видатного українського археолога проф. Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 49—55.

Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. — СПб., 2003. — 192 с.

Клочко Л.С. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скифского костюма // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки (9—11 листопада 2009 р., Київ). — К., 2010. — С. 55—73.

Копейкина Л.В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 28—63.

Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоранцев // Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976а. — С. 52—65.

Кузьмина Е.Е. О семантике изображений на Чертомлыкской вазе // СА. — № 3. — 1976б. — С. 68—75.

Лесков А.М., Кубышев А.И., Болдин Я.И. и др. Отчет о работе Каховской экспедиции // НА ІА НАН України. — 1970/36.

Лифантій О.В. Золоті прикраси одягу із ранніх скифських комплексів // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 39—53.

Лифантій О.В. Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана // Наук. зап. Серія: Історичні науки. — Кіровоград, 2014. — Вып. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. — С. 52—60.

Лифантій О.В. Орнитоморфные изображения на золотых аппликативных украшениях одежды скифов. — В печати.

МНМ. В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — 719 с.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 255 с.

Острроверхов А.С. Стекланные подвески-голуби на Юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Материалы междунар. конф. (10—14 декабря 1990 г., Кишинев). — К., 1991. — С. 174—175.

Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. — М., 1994. — 210 с.

Поллидович Ю.Б. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля») // Иранский мир II—I тыс. до н. э.: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. пам. Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского (2—3 декабря 2013 г., Москва). — М., 2013. — Вып. VI. — С. 89—100.

Поллидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотическое исследование в археологии. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 355—398

Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. — 1911. — № 31. — 24 с.

Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.

Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006. — 601 с.

Русяева М.В. Багатофігурні композиції на чаші з кургану Гайманова Могила // Музейні читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України (16 лютого 1999 р., Київ). — К., 1999. — С. 49—55.

Clements J.F. The Clements Checklist of Birds of the World. — Ithaca, 2007. — 6th Ed. — 843 с.

О. В. Л и ф а н т и й

ИЗОБРАЖЕНИЯ ПТИЦ НА ДЛИННЫХ ПЛАСТИНАХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ

В статье рассмотрены длинные пластины головных уборов с орнитоморфными изображениями, которые происходят из комплексов Степного Причерноморья скифского времени. Они встречены в пяти курганах. При этом мелкие пластинки одежды в виде птиц были найдены в 15 комплексах региона. Было замечено, что на пластинах головных уборов практически не изображали хищных птиц. Наиболее популярными были животные семьи вороновых. Встречены также голуби, журавли и гуси. Удалось проследить взаимосвязь изображенных птиц с сюжетом мирового дерева, которое символизировало помимо прочего богиню-мать и женское начало. В поддержку этого свидетельствует наличие сюжета только на женских головных уборах.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Степное Северное Причерноморье, скифская эпоха, длинные пластины головных уборов.

O. V. L i f a n t i i

IMAGE OF BIRDS ON THE LONG APPLIQUÉS OF THE HEADDRESSES

The article describes the long appliqués of headdresses from complexes of the Black Sea Steppe of Scythian time with ornithomorphic images. They were found in five barrows. At the same time small plates of clothes in the form of birds were found in 15 complexes in the region. It was observed that on the appliqués of headwear practically weren't depicted birds of prey. The most popular are the animals of crow family. There were portrayed also pigeons, cranes and geese. It was possible to make a correlation between depicted birds and the world tree, which symbolized among other things the Mother Goddess and feminine. In support of this thesis testifies the presence of this plot only on female headdresses.

К e y w o r d s: Northern Black Sea Steppe, Scythian time, long appliqués of headdresses.

Одержано 30.01.2015